

POLITINIS PASAULĖVAIZDIS DIDŽIAJAME LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE (VALSTYBĖ, ĮSTATYMAS, VALDŽIA)

DOC. DR. JOLANTA ZABARSKAITĖ

Lietuvių kalbos institutas
Institute of Lithuanian Language
Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
El. paštas jolanta.zabarskaite@lki.lt

Santrauka

Straipsnyje pristatomos teorinės prielaidos ir moksliniai faktai, pagrindžiantys prielaidą, kad Lietuvių kalbos žodyno leksikografiniai straipsniai yra ypatingai sukurtas kolektyvinis diskursas, kuriame atspindi lietuvių pasaulėjauta ir pasaulėžiūra. Lietuvių kalbos žodyną galima naudoti kaip objektą kalbinės bendruomenės verčių sistemos tyrimams.

Reikšminiai žodžiai: pasaulėžiūra ir lingvistika; Lietuvių kalbos žodynas; diskursas; leksikografinis straipsnis.

1. Įvadas. Kalbos ir pasaulėvaizdžio ryšys. Tyrimo objektas

Nuo Wilhelmo von Humboldto laikų filosofai, semiotikai, literatūrologai ir, žinoma, kalbininkai, nagrinėja pasaulėvaizdžio ir kalbos santykis, įtaką, poveikius. Idėja, kad kalba, pagal autonomiškus dėsnius egzistuojanti superstruktūra, atstovauja ją vartojančios bendrijos kultūros

kokybei, yra pateikiama bei tyrinėjama įvairių sričių mokslininkų.¹

Kitas klausimas, kurį kelia filosofai bei kalbininkai, yra: kokiomis kalbinėmis priemonėmis atspindimas konkrečios kalbos bendruomenės pasaulio vaizdas (toliau šiame straipsnyje – pasaulėvaizdis). Įvairios lingvistikos mokyklos bei skirtingų pažiūrų kalbos filosofai šį klausimą sprendžia įvairiai. Pavyzdžiui, kognityvistai gilinasi į konceptualią semantiką², semantinę sintaksę. Etnolingvistikos specialistai tiria leksikos ir semantikos „nacionalinį aspektą“.³ Sociolingvistinės kalbotyros kryptys kalbą priima kaip verčių sistemą, kurią atskleidžia diskurso lygmuo, į savo metodologinį aparatą įsivesdamos ir pragmatikos elementų.⁴ Konstruojant kalbinį pasaulėvaizdį derinami įvairūs metodai.⁵ Patirties plačiau prasme (kilusios iš *natūros* ir *kultūros*) ir kalbos sankirtų rezultatai vadinami *konceptais*, *kultūriniais skriptais* ir pan., nelygu naudojama metodologija bei vartojama terminologija. Siekiama kalboje išryškinti skirtingus aspektus, pateikti įvairių patirčių, kognityvinės (pažinimo), pragmatinės (patyrimo), socialinės (pažinimo–patyrimo), požiūrius. Tyrimo objektas priklauso nuo siekiamų tikslų, tai gali būti ir leksika, ir semantika, ir tekstas, ir diskursas plačiaja prasme, žodžių ryšių, šnekos analizė, ir kt. Tačiau visais atvejais jungiančioji tyrimų grandis yra *reikšmės* ir *vertės* atskleidimas.

¹ Iš naujaisių darbų, kuriuose pasaulėvaizdžio, mąstymo ir kalbos ryšys aptiriamas kalbininkų požiūriu, paminėtina konceptualiųjų metaforų tyrinėtojo Aloyzo Gudavičiaus monografija, kurioje taip pat aptariama ir šių idėjų. Išsamiau žr. Gudavičius, A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2007, p. 202–216.

² Pavyzdžiui, Petraškaitė-Pabst, S. *Metapherngebrauch im politischen Diskurs: Zur EU – Osterweiterung im Deutschen und Litauischen*. Stauffenberg Verlag: Tübingen, 2006.

³ Gudavičius, A. Žodžio reikšmės definicijos tautinis aspektas. *Leksikografijos ir leksikologijos problemos*. Sudarė Lietuvių kalbos instituto Leksikografijos centras. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2003, p. 61–69.

⁴ Pavyzdžiui, Dijk, van. T.A. Mediating racism: The role of the media in the reproduction of rasims. *Language, Power and Ideology*. Ed. by R. Wodak. Amsterdam: John Benjamins Co, 1988.

⁵ Wierzbicka, A. Rusijoje kultūroje skriptų i ich otrazhenije v jazyke. *Kliutshemyje ideji russkoj jazykovej kartiny mira*. A. Zalizniak, I. B. Levontina, A. D. Shmelev. Moskva: Jazyki slavianskoj kuljтуры, 2005, p. 467–500.

Kalba yra ir galinga ideologinė priemonė. Kalbos ideologija yra pasaulėvaizdžio dalis, tai yra kalbinės bendruomenės pasaulėžiūra. Taip pat kalboje egzistuoja politinės ideologijos raiškos priemonės, kurios gali būti naudojamos kaip priešingo (ir priešiško) poveikio priemonės pasaulėvaizdžiui, pirmiausia – pasaulėžiūrai. Taip atsitinka tada, kai įtaką daro (arba bando daryti) dėl įvairių istorinių bei politinių priežasčių kalbos raidai nepalankūs procesai ir veiksniai. Jų priešiškumas kalbos leksiką ir semantiką visada veikia tiesiogiai.⁶ Pasaulėžiūros ir ideologijos raiškos priemonių kalboje sąveikos įtampa gali pagimdyti tokių kalbos reiškinių kaip *Ezopo kalba* ir pan. Norint išvengti metodologinės painiavos, kalbos ideologiją (pasaulėžiūrą) reikia atskirti nuo ideologijos raiškos priemonių kalboje.

Straipsnio objektas – politinis pasaulėvaizdis ir pasaulėžiūra didžiajame Lietuvių kalbos žodyne (toliau – LKŽ⁷).

2. Leksikografinis straipsnis – ypatingas diskursas. Teorinės prielaidos

Tyrimo tikslas – pagrįsti prielaidą, kad LKŽ dėl savo ypatingo sukūrimo būdo yra lietuviškos pasaulėjautos atspindys, lietuviško pasaulio modelis iki XX amžiaus pirmosios pusės. Kaip pavyzdys pasirinkti politinę vertę turintys žodžiai *valstybė*, *įstatymas* ir *valdžia*. Jų reikšmių ir vartojimo iliustravimas sakiniais LKŽ leksikografiniuose straipsniuose turėtų objektyviai atspindėti šių sąvokų vietą ir vertę lietuviško mentaliteto struktūroje.

Pasirinktas lietuvių kalbotyroje naujas tyrimo objektas. Tai LKŽ leksikografinis straipsnis, kuris laikomas tam tikru *diskurso* tipu su jam būdingomis ypatybėmis. Diskurso požymis yra tas, kad jame *visada* atspindi kalbinės, socialinės, ideologinės, psichologinės nuostatos.

⁶ Ši teiginį ryškiai iliustruoja Lyberio ir Ulvydo straipsnis, žr. Lietuvių literatūrinės kalbos leksikos praturtėjimas tarybinės santvarkos metais. *Literatūra ir kalba III*. 1958, p. 31–110.

⁷ *Lietuvių kalbos žodynas*. I–XX tomai. 1941–2002.

Leksikografinis straipsnis, kaip diskursas, yra ypatingas dviem požiūriais. Pirma, jo rišlumas yra kitoks – tai yra jis sukurtas, remiantis išvardytomis nuostatomis. Žodį iliustruojantys sakiniai nėra rišlus tekstas, jie neturi įprastinio semantinio sąryšio. Tačiau tai tekstas ir – antra – pagal savo organizacijos būdą – sukurtas kalbinės visuomenės narių kolektyvo.

Leksikografinio straipsnio paskirtis yra atskleisti vieną iš svarbiausių kalbos ir pasaulėvaizdžio matavimo vienetų – žodžio *reikšmę*. Todėl turime pagrindo manyti, kad jame galima atverti ir žodžio *vertę* pasaulėvaizdyje, tai yra vertę pagal kalbinę pasaulėžiūrą. Kadangi žodyno autorius yra kolektyvinis, žodžio vertę paliudija ne vienas kalbos atstovas, o keli kalbinės bendruomenės nariai. Tai suteikia vertinimui objektyvumą.

Tyrimas yra naujas lietuvių kalbotyroje. Apie *valdžios* semantinę raišką tradicinės leksikologijos požiūriu yra rašiusi Vilija Sakalauskienė.⁸

3. 1. Didysis *Lietuvių kalbos žodynas* yra unikalus lietuvių kalbos ir kultūros veikalas

2002 metais yra išleistas paskutinis LKŽ tomas, baigtas didžiausias XX amžiaus lietuvių kalbotyros veikalas, kurį rengė ir rašė kelios kalbininkų kartos. Dvidešimt LKŽ tomų apima lietuvių kalbos raštų leksiką nuo 1547 metų, tai yra pirmosios lietuviškos knygos išspausdinimo, iki 2001 metų ir gyvosios kalbos (tarmių) leksiką, renkamą nuo 1902 metų. Žodynas nuėjo ilgą raidos kelią. Jo idėjos autorius – pirmasis profesionalus lietuvių kalbininkas Kazimieras Būga. Būtent jis 1902 metais pradėjo kaupti kartoteką didžiajam žodynui. Kalbininkas suspėjo parengti du savojo žodyno sąsiuvinius, pirmasis sąsiuvinis išėjo 1924 metais, antrasis – 1925 metais, jau po autoriaus mirties. K. Būgos žodyno užmojai buvo begaliniai: žodynas turėjo apimti visą bendrinę ir tikrinę lietuvių kalbos leksiką, su išsamiomis etimologijomis. Po K. Būgos mirties buvo nuspręsta tęsti jo pradėtą darbą ir, remiantis bei pildant sukauptą kartoteką, parašyti šiek tiek mažiau išsamų

⁸ Sakalauskienė, V. Valdžios semantika ir jos reiškimas lietuvių kalboje. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, t. 40, p. 79–87.

(atsisakyta etimologijų aiškinimo, tikrinių žodžių įtraukimo), bet apimantį ir rašytinę, ir sakinę lietuvių kalbos leksiką tezauro tipo žodyną. 1930 metais Švietimo ministerija įsteigė Žodyno redakciją⁹ ir įpareigojo profesorių Juozą Balčikonį suburti specialistus bei pagalbininkus studentus Žodyno darbui.¹⁰ LKŽ I tomas pasirodė 1941 metais, II tomas – 1947 metais. Sovietinės okupacijos metu LKŽ neišvengė sovietinės cenzūros bei ideologinio kišimosi į žodyno turinio dalykus. I ir II tomai buvo „perrašyti“ pagal sovietinių mokslo ideologų modelį. Nuo III tomo 1956 metais buvo pakeista žodyno rašymo instrukcija, pirmieji du tomai paslėpti specfonde, profesorius J. Balčikonis atsistatydino. Pagrindiniai sovietinių ideologų reikalavimai buvo: žodžių straipsniuose pateikti pavyzdžių iš sovietinės literatūros, Lenino raštų, komunistinės spaudos; žodžius iliustruojant sakiniais iš senųjų raštų nerašyti *Dievas* didžiąja raide (tai buvo labai svarbu!), etc. Žodynininkai, atiduodami duoklę sovietiniam ideologiniam aparatui, po „teisingų“ iliustracijų sudėdavo ir visą mokslui bei kultūrai reikalingą medžiagą: iliustracijas iš tarmių, senųjų raštų, tautosakos, senuosius žodžius bei reikšmes, daugybę lietuvišką tapatybę atspindinčių vaizdingų posakių, palyginimų, frazeologizmų, etnografinių faktų.¹¹ Nuo 1956 metų žodyno tomai ėjo kas 3–4–5 metai. III–V tomus redagavo Kazys Ulvydas, VI–X – Jonas Kruopas, XI–XVI – vėl Kazys Ulvydas, XVII–XX tomų vyriausiasis redaktorius – Vytautas Vitkauskas. Maždaug nuo XVI tomo žodyne sumažėjo ideologinės medžiagos, o po nepriklausomybės atkūrimo jos ir visai nebeliko.

Žodynas, kaip ir lietuvių tauta, išgyveno dramatiškas politines ir istorines peripetijas. LKŽ autoriai atliko didžiulį darbą – sukaupė, susistemino ir aprašė išsamią įvairiapusę lietuvių kalbos medžiagą:

⁹ Žodyno redakcija laikoma Lietuvių kalbos instituto pirmtake, 1939 metais ji įjungta į Antano Smetonos lituanistikos institutą.

¹⁰ Lyberis, A. Bendradarbiai, kolegos prisimena. *Dėk žodį prie žodžio – turėsi žodyną. Atsiminimai apie kalbininką Juozą Balčikonį*. Sudarė B. Goberienė, A. Pupkis. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2006, p. 223–234.

¹¹ Ideologinius žodyno taisyms ir jų įtaką žodyno turiniui yra nagrinėjusi Aurelija Tamulionienė, žr. Tamulionienė, A. „Lietuvių kalbos žodyno“ I ir II tomo ideologinių taisyms nuostatos. *Žmogus ir žodis*. Vilnius, 2003, t. 1, Nr. 5, p. 63–69.

Svarbu pabrėžti, kad tokio masto leksikografinio darbo neturi daugelis valstybių, kur tradicijos, reikalingos tokiam darbui atlikti, susiformavo gerokai anksčiau, kur šaltinių gausa (ne tik senųjų rašytinių tekstų, bet ir užrašytų dialektologinėse ekspedicijose) žymiai pranoksta galimybes, turėtas šio žodyno sudarytojų (jų garbei būtina pasakyti, kad jie iš turimų šaltinių sugebėjo „išspausti“ viską, kas tik buvo įmanoma), kur kalbančių „savąja“ kalba ir „produkuojančių žodžius“ yra daug daugiau, o tai, savaime suprantama, suteikia platesnes leksikografinių ieškojimų galimybes.¹²

LKŽ apimtis didžiulė. Jame yra apie 22 000 puslapių, apie 2 200 autorinių lankų. Visame jo tekste (pavyzdžiuose, reikšmių apibrėžimuose ir kt.), jei skaičiuotume tekstynų apskaitos principais, pavartota daugiau kaip 11 mln. žodžių. Moksliskai aprašyta apie 0,5 mln. antraštinių ir paantraštinių žodžių leksikografiniuose straipsniuose, kurių apimtis įvairuoja nuo 1 eilutės iki keliasdešimties ar net 100 puslapių. Žodynas parengtas naudojantis 4,5 mln. vienetų kartoteka.¹³

3. 2. LKŽ rengimo principai – prielaidos atspindėti lietuvišką pasaulėvaizdį

Šis akademinis, arba didysis, žodynas yra dalinio tezauro tipo ir apima chronologiniu ir lokalinu atžvilgiu įvairius lietuvių kalbos duomenis. Pa-teikiant šaltinius, parodoma žodžio geografija (paplitimas tarmėse), kilmė, istorija, darybiniai ryšiai, kirčiavimo variantai, gramatinės formos, išdėstoma semantinė struktūra, apibūdinama vartosena, stilius. Tarmių leksika pagal fonetinius dėsnius transponuojama į bendrinę kalbą. Bendrinės lietuvių kalbos, tarmių bei senųjų raštų žodžių vartojimas gausiai iliustruojamas autentiškais, mokslui ir kultūrai vertingais sakiniais.

Dėl šių parengimo principų LKŽ intelektualų yra laikomas lietuvių tradicinės tapatybės atspindžiu:

¹² Toporovas, V. Didžiajam Lietuvių kalbos žodynui išėjus. *Vladimiras Toporovas ir Lietuva*. Sudarė A. Sabaliauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, p. 261–273.

¹³ 2005 metais pataisytas LKŽ buvo išleistas kaip internetinis variantas www.lkz.lt. 2010 metais dar patobulintas žodynas išleistas kompaktine plokštele.

Kiekviena tauta turi pamatinių arba likiminių tekstų. Tekstų, kuriuose tauta mato save pačią ir kitus. Lietuviams tokį tekstą yra atstojusi kalba. (...) Išstarkime aiškiai: šis žodynas yra svarbiausias lietuvių kalbotyros veikalas; šis žodynas yra pamatinis lietuvių kultūros tekstas. Visi esame (arba būsime) jame surašyti, mirę ir gyvi, ir tie, kurie dar ateis į šį pasaulį kaip lietuviai. (...) Priklausome tautoms, esančioms filologijos prieglobstyje. Visa, kas mums istorijoje buvo esminga, siejosi su žodžiu, su jo liepsna ir pelenu. Apie tai mąstyta ir Justino Marcinkevičiaus. Užbaigtas žodynas skatins šios egzistencinės patirties reflektavimą. Bet pabaigtuvės turi duoti pradžią naujiems darbams, taip pat ir modernesniems žodynams. Žodynas yra užbaigtas, bet neužbaigiamas. Kiekvieno žodyno lizdo papildymas yra ir mūsų istorijos papildymas, to, kas sugriauta, atstatymas, atkūrimas. Nauja žodyno projekcija yra ir kultūros projekcija.¹⁴

Manydami, kad LKŽ leksikografinis straipsnis yra ypatingas, pagal savus principus organizuotas diskursas, turime išnagrinėti jo atsiradimo mechanizmą. Diskursą sudaro visuma sakinių, kurie iliustruoja žodžio leksikografinį straipsnį. Jų sukūrimas ir parinkimas susideda iš kelių etapų, kartais labai nutolusių laike ir nesusisiekiančių erdvėje. Tam reikia žinoti, kaip buvo sukurti LKŽ šaltiniai, kokiais principais bei metodika rėmėsi žodyno autoriai.

3. 2. 1. Žodžių rinkimo (surinkimo) LKŽ principai ir rezultatai

Medžiagą žodynui K. Būga buvo pradėjęs kaupti dar studentaudamas. 1902 metai laikomi LKŽ kartotekos atsiradimo pradžia, nes K. Būga renkamus kalbos dalykus iš savo sąsiuvinų ėmė rašyti į lapelius. Į lapelius pirmiausia buvo nurašyti žodžiai iš Simono Daukanto raštų ir kalbininko išgirsti žodžiai Dusetų apylinkėse bei iš Būgos mokytojo Kazimiero Jauniaus gyvenamųjų vietų – Kvēdarnos ir kt. Taigi mišraus tipo – šnekamosios ir rašomosios kalbos žodžių ir jų iliustracijų kau-

¹⁴ Daujotytė, V. Pamatinis kultūros tekstas. *Dvidešimt lietuvių kalbos žodyno tomų*. Sudarė J. Zabarskaitė, Z. Šimėnaitė. Vilnius: Inter Nos, 2002, p. 34–38.

pinimas ir buvo pati LKŽ pradžia. 1914 metais K. Būga Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje išrašė daug žodžių iš XVI–XVIII amžiaus senųjų lietuviškų raštų ir rankraščių, kurie vėliau žuvo, ir jų turinio liudininkais liko tik LKŽ kartotekoje sukaupti duomenys. 1920 metais Būgos kartoteką sudarė apie 150 tūkstančių kortelių. 1923 metais didysis kalbininkas dienraštyje „Lietuva“ rašė:

Žodyno darbas yra talkos darbas. Vienas žmogus negali surinkti ne tiksliai visos Lietuvos, bet ir visos parapijos žodžių (su jų sakiniais). Tą darbą turi atlikti šimtai darbininkų (paryškinta J. Z.).

Kartotekai papildyti Švietimo ministerija nupirko Stasio Dabušio (38 tūkstančius) ir Antano Vireliūno (16 tūkstančių) žodžių rinkinius, be to, apie 10 tūkstančių žodžių buvo nurašyta iš Jono Jablonskio rinkinių. Manoma, kad 1923 metais Būgos kartoteką jau sudarė 600 tūkstančių žodžių ir jų iliustracijų.

Po Būgos mirties kartotekos pildymas laikinai nutrūko. Kartoteka vėl pradėta rūpintis 1930 metais, įkūrus Žodyno redakciją. Balčikonis, supratęs, jog žodyno fondai nėra išsamūs, ėmėsi juos pildyti. Prie šio darbo prisidėti buvo raginama inteligentija, mokytojai, studentai. Balčikonis per 10 metų (1931–41 m.) kartoteką papildė daugiau kaip 1 mln. kortelių. Jis rūpinosi, kad kuo daugiau iš įvairiausių Lietuvos vietų būtų užrašyta šnekamosios kalbos (tarmių) žodžių.

Kartoteką labai pagausino žodžiai iš raštų. Po 1930 metų išrašinėti žodžiai iš Chilinskio biblijos (XVII amžius), rankraščinio J. Brodovskio žodyno (XVII amžiaus pradžia), dalies Bretkūno biblijos (XVI amžiaus pabaiga) ir kt. Rinkti žodžiai iš rašytojų veikalų (Simono Daukanto, Motiejaus Valančiaus, Vinco Kudirkos, Antano Baranausko, Maironio, Žemaitės, Vaižganto ir kt.), tautosakos rinkinių (Jono Basanavičiaus, Antano Juškos, Viliaus Kalvaičio ir kt.). Į kartoteką įtraukti ir senesnieji žodynai: Sirvydo (XVII amžiaus pradžia), Ruičio (XVIII amžius), Milkaus (1800 metai, Imanuelio Kanto įvadas), Kuršaičio (1883 metai), Juškos (XIX amžius), Šlapelio (XX amžiaus pirmą pusę) ir kt. Rinkti žodžiai iš grožinės literatūros (Vincio Krėvės,

Petro Cvirkos, Antano Miškinio, Antano Vaičiulaičio ir kt. leksika), kuri tapo lietuvių literatūros klasika.

Nuo 1963 metų Lietuvių kalbos instituto Žodynų skyriaus darbuotojai ėmė rengti ekspedicijas po Lietuvos kaimus (ekspedicijos rengiamos iki mūsų dienų). Šiuo metu *Pagrindinę* kartoteką, kuria remiantis parašytas LKŽ, sudaro apie 5 mln. kortelių.¹⁵ Atskirai kaupiama *Papildymų* kartoteka, kurioje yra žodžiai – reikšmės – iliustracijos, surinkti po to, kai būdavo išleidžiamas eilinis LKŽ tomas.

Žodžiai buvo (ir yra) renkami pagal griežtus principus. Pirmoji žodžių rinkimo instrukcija buvo išspausdinta ant K. Būgos „Lietuvių kalbos žodyno“ I sąsiuvinio viršelio vidinės pusės. Žodynui teikiami žodžiai *būtinai* turėjo būti užrašyti su iliustraciniais sakiniais. Buvo skatinamas rinkėjų aktyvumas ir kūrybiškumas:

*Žodyno rinkimo prapagandai buvo atskira dėžutė, į kurią dėdavome suradę įdomesnius žodžius ir pasakymus (paryškinta J. Z.), ir jų sąrašus redaktorius dažnai skelbdavo spaudoje.*¹⁶

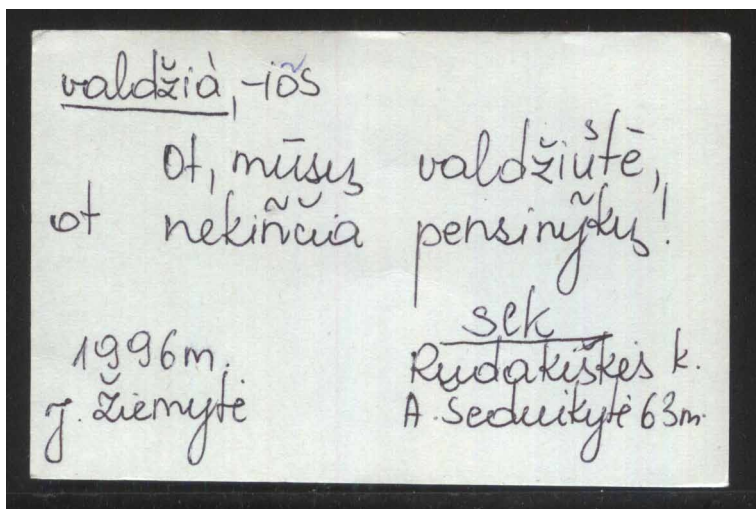
Toks žodžių rinkimo vajas suformavo didžiulę lietuvių kalbos leksikos duomenų bazę. Joje, be kalbos faktų, buvo užfiksuoti įvairiu laiku gyvomis lūpomis pasakyti arba šilta ranka užrašyti lietuviško pasaulio fragmentai – žodžio iliustracijos. Kiekviena jų turi konkrečią erdvę: žodžių rinkimo instrukcijoje buvo reikalaujama žodžio kortelėje žymėti vietovę. Lietuviško pasaulio fragmentas yra sustabdytas (*sustingdytas*) konkrečiu laiku, nes žodžių rinkėjas turėjo žymėti žodžio užrašymo datą. Iliustracijų atsiradimą lėmė įvairios lingvistinės ir ekstralingvistinės priežastys, tarp jų ir vertybinės. Žodžių rinkėjas užrašydavo ne atsitiktinį žodį (ir jo iliustraciją, žinoma!), o tokį, kuris, galime spėti, turėjo:

¹⁵ Pagal elektroninio LKŽ svetainės skyrių *Šaltiniai*. Interneto prieiga: www.lkz.lt.

¹⁶ Lyberis, A. Bendradarbiai, kolegos prisimena. *Dėk žodį prie žodžio – turėsi žodyną. Atsiminimai apie kalbininką Juozą Balčikonį*. Sudarė B. Goberienė, A. Pupkis. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2006, p. 223–234.

- kognityvinę vertę, nes buvo negirdėtas;
- kalbinę vertę, nes buvo vaizdingas;
- retorinę vertę, nes buvo šmaikštus;
- estetinę vertę, nes gražiai skambėjo;
- psichologinę vertę, nes atitiko žodžių rinkėjo jausmus;
- socialinę vertę, nes sutapo su žodžių rinkėjo nuostatomis;
- ir kt.

1 iliustracija. Papildymų kartotekos kortelės pavyzdys.



Taip buvo sukaupia LKŽ kartoteka – mūsų tiriamojo diskurso pamatas.

3. 2. 2. Žodžių iliustravimo LKŽ nuostatos

Žodyno rašymui kiekvienas leksikografas gaudavo redaktorių sudarytą ir vyriausiojo redaktoriaus patvirtintą instrukciją, kurioje buvo su-

formuluoti žodyno rašymo principai ir pateikta metodika. Iliustracijas rašomam žodžiui (leksikografų vartojamas profesionalizmas, kuris reiškia, kad rašomas žodžio leksikografinis straipsnis) jie turėdavo pasirinkti iš kartotekoje esančių duomenų. Instrukcijoje dėl žodžio iliustracijų parinkimo buvo suformuluoti reikalavimai, kad greta specialių leksikografinių reikalavimų (parodyti junglumą, sintaksines konstrukcijas), iliustracijomis reikėjo atskleisti:

(...) reikšmių atspalvius, **būdingesnius ir ypatingesnius vartojimo atvejus** (*paryškinta J. Z.*), vaizdingus ir gyvus pasakymus (...). 1963 metų „Lietuvių kalbos žodyno rašymo“ instrukcija.

Taigi, žodyną rašantis leksikografas, kaip ir žodžių rinkėjas, susidurdavo su vertybine situacija. Jis, naudodamasis kartoteka, lietuviško pasaulio fragmentų sancaupa, ir iliustruodamas žodį, kūrė pasaulėvaizdį, nes parinkdamas sakinius, kaip ir žodžių rinkėjas, rėmėsi savo žiniomis, patirtimi, nuostatomis, ketinimais, jausmais.

Bet LKŽ rašymo metodika yra tokia, kad leksikografinio straipsnio kūrimas neišsitenka tarp žodžių rinkėjų ir teksto rašytojo bendradarbiavimo. Parašytą tekstą redaguoja keli redaktoriai ir vyriausiasis redaktorius.

3. 2. 3. Kolektyvinis leksikografinio straipsnio autorius

Parašytas LKŽ tekstas būdavo redaguojamas (kartais ir ne vieno) redaktoriaus. Kol būdavo sukuriamas, leksikografinis straipsnis patirdavo mažiausiai dviejų leksikografų poveikį ir tapdavo nebylaus sutapimo/nesutapimo tarp tekstą parašiusiojo ir redagujančiojo (kuris LKŽ atveju turėjo nekvestionuojamo taisymo teisę) žinių – patirties – nuostatų – ketinimų – jausmų rezultatu. O tada sekdavo baigiamasis leksikografinio straipsnio parašymo etapas – tekstą skaitydavo vyriausiasis žodyno redaktorius, visagalis taisytojas, ir vertybinės situacijos patikrinimas įvykdavo dar kartą: iliustracijos galėjo būti keičiamos, pildomos, braukiamos ir t. t.

Galima daryti išvadą, kad leksikografinio straipsnio kolektyvinį kūrėją sudaro:

- sakytojas (gyvosios tarmės atstovas arba rašytinio teksto autorius);
- klausytojas/užrašytojas (kartotekos kortelių autorius: tekstų išrašai, užrašyti tarmių duomenys);
- įvertintojas (redaktorius arba redaktoriai);
- patvirtintojas (vyriausiasis redaktorius).

Toks kolektyvinis kūrėjas jau gali pretenduoti į subjektyvaus reiškinio – verčių – objektyvumą, o LKŽ tekstas – lietuviškos pasaulėjautos, išreikštos kalboje, modelį su jo giluminiais, subtiliaisiais klodais – leksikografinio straipsnio iliustracijų visuma.

4. Vertikalusis LKŽ skaitymas

Sociolingvistai siūlo vieną iš galimų socialinės situacijos vertinimo skalių: žmogui ji arba maloni, arba ne. Sakinys (žodyne) visada yra minimali situacija, kurioje glūdi informacija apie sakytoją/užrašytoją ir pasaulį. T. J. van Dijkas¹⁷ siūlo situaciją-sakinį grupuoti taip, kad geriausiai atskleistų pasaulėjautą: veikėjas – jo partneris – objektas arba įrankis. Kartais situacijoje-sakinyje gali būti reikšmingi atributai. Leksikografinį straipsnį laikant diskursu, sudarytu iš situacijų-sakinių, galima skaityti LKŽ *vertikaliai*; tai yra išryškinant jo veikėjus, malonias (teigiamas) ir nemalonias (neigiamas) situacijas ir pan. Vertikalus leksikografinių straipsnių, kuriuose aprašomi žodžiai *valstybė, valdžia* bei *įstatymas*, skaitymas turi parodyti, kokia šių žodžių politinė vertė atsikleidžia lietuviškame pasaulėvaizdyje iki XX amžiaus vidurio.

¹⁷ Dijk, van T.A. *Jazyk, poznanije, komunikacija*. Sostavlenije V. Petrova. Moskva: Progress, 1989.

5. Leksikografinio straipsnio *valstybė* vertikalusis skaitymas LKŽ

Žodis *valstybė* turi dvi artimas leksines reikšmes:

valstybė sf. (1), valstybė (2) Rtr, NdŽ, Brb nj. 1. S.Dauk, M.Valanč, Š, K.Būg, Rtr, ŠT177,243, J.Jabl, LTEXII40 *organizuota politinė bendruomenė, turinti savo aukščiausią valdžią, vienos valdžios tvarkoma piliečių daugybė*: Senoji Lietuvos valstybė DŽ. Valstybės administracija NdŽ. Valstybės galva NdŽ. Valstybės aparatas NdŽ. Valstybės gynėjas NdŽ. Valstybės izdas NdŽ. Valstybės nuosavybė NdŽ. Valstybės taryba NdŽ. Valstybės teisė NdŽ. Valstybės ūkis NdŽ. Valstybės vadovybė NdŽ. Lietuvos valstybė susikūrė XIII a. tarp išaugusių rytų ir vakarų kultūrų rš.

2. S.Dauk *tokios bendruomenės valdomas kraštas, šalis*: Valstybės sienos DŽ. Valstybės turtai DŽ¹. Jungtinės valstybės NdŽ. Pabaltijo valstybės NdŽ. Baltijos valstybės NdŽ. Didžiosios valstybės KŽ. Lietuvos būta nepaprastai galingos valstybės I.Šein. Prūsai buvo nemaža valstybė Vžn. Tiek kalbų išplitimas, tiek jų sunykimas priklausė nuo tam tikrų istorinių sąlygų, daugiausia nuo tas kalbas vartojančių valstybių likimo rš. Pasaulis pasidalijo į saujelę valstybių lupikautojų ir milžinišką daugumą valstybių skolininkų rš. Karaliai sekdamies popiežiu [Urbonu] taip pat pradėjo grėsti svietą nu taboko savo valstybėse arba karalyčėse S.Dauk. Da tokia valstybėlė turi kalbą savo! Mžš. Ta valstybūkė tik šitokytė, o kiek kalbų! Vlkv.¹⁸

Kolokacijos, pateikiamos leksikografiniame straipsnyje, paprastai yra susijusios su leksikografinė technika, jų šaltinis LKŽ – kiti žodynai. Šiuolaikiniuose žodynuose – tai tekstynų duomenys. Jų potencialumas atspindėti pasaulėvaizdį yra menkesnis. Todėl kolokacijų aptariamuose straipsniuose neinterpretuosime.

Svarbiausi *valstybės* diskurso veikėjai, išryškėjantys iš parinktų situacijų-sakinių, kaip matome iš leksikografinio straipsnio, yra *Lietuvos valstybė, Lietuva, Prūsai, pasaulis, karaliai* (jų partneris – *popiežius*),

¹⁸ Santrumpos kaip LKŽ.

valstybėlė, valstybukė, kalba. Objektas – *svietas* (pasaulis); *kalba, valstybės lupikautojos, valstybės skolininkės*. Svarbiausi valstybės atributai (bet praeityje) – *galinga, nemaža*. Veiksmai (būsenos) dažniausiai būtieji – *buvo, būta, susikūrė*, esamasis laikas pasakojime apie valstybę – *turi kalbą savo*. Aiškios teigiamos situacijos valstybės diskurse susijusios su *kalba* (kalbomis). *Kalba* – svarbiausia vertybė žodyno pasakojime apie valstybę. Neigiama situacija – pasaulio dalijimasis, kai atsiranda *valstybės lupikautojos* ir *valstybės skolininkės*. Kitaip sakant, *pasaulis* šiame pasakojime – nesaugus. Apie valstybę kaip pilietinę, demokratinę raišką neužsimenama.

Apibendrinant galima sakyti, kad iš šio leksikografinio pasakojimo sklinda nostalgija ir pasididžiavimas romantizuota senąja Lietuvos valstybe (ar tik ne iš čia karaliai su popiežiumi?). Jos erdvė brėžiama tarp artimiausių, nors ir išmirusių, kaimynų. Jaučiama grėsmė dėl didelių kaimynų (*valstybės lupikautojos*), save laikant maža, nes iš čia *galinga* valstybė *buvo*, jos *nebėra*. Dabartyje svarbiausias valstybės atributas – ne, pavyzdžiui, jos piliečiai, demokratija, politinis vaidmuo tarptautinėje erdvėje – o *kalba*.

LKŽ *valstybės* pasakojimas dvelkia romantizuotu XIX amžiumi. Ar ši samprata giliuosiuose tautos sąmonės kloduose jau pakito?

Modernesnės kolokacijos yra paimtos iš vadinamojo Niedermanno žodyno, kurio trys autoriai – vakariečiai, o ketvirtasis – JAV gyvenęs žymus lietuvių kalbininkas Antanas Salys.¹⁹

6. Leksikografinio straipsnio *valdžia* vertikalusis skaitymas LKŽ

Žodžio *valdžia* leksikografinis straipsnis turi šešias reikšmes. Tyrimui pasirinktos dvi artimos reikšmės, turinčios savo leksinės reikšmės apibrėžime semą – politinis valdymas.

¹⁹ *Lietuvių rašomosios kalbos žodynas: lietuviškai – vokiška dalis*. Sudarė M. Niedermannas, A. Sennas, F. Brenderis, A. Salys. Heidelberg, 1932–1968, t. 1–5.

valdžia sf. (4) K, Š, FrnW, KŽ 1. SD289, 317,400, KIG67, H142, R, MŽ, P, N, I, L, LL322, Rtr, ŠT359 *teisė, galimybė ar gebėjimas tvarkyti kieno veiksmus, pajungti savo valiai; politinis viešpatavimas, vadovavimas*: Vykdomoji, valstybinė valdžia DŽ. Įstatymų leidybos, karaliaus valdžia Ndž. Paėmė valdžią į savo rankas DŽ¹. Valdžios nebuvimas, nevaldžia (anarchija), bevaldystė BŽ16. Viešpatystė, valdžia SD 240. Vietinystė valdžios SD264. Aukščiausioji valdžia ŠT150. Vyriausybė turi visą valdžią tik kai kuriose to didelio krašto dalyse J.Balč. Valdžia jo gera, t. y. jis gerai valdo J. Valdžios geidąs S.Dauk. Kada suiro tos valdžios, atsirado plėšikų galybė Kbr. Lietuvių valdžią susikūrė, tai tada lengviau Pnd. Apsivertė valdžia an gerąją pusę Ps. Dabar gyvena geriau, kap žu lenkų valdžios Pls. Mas jau maišytai šnekam, po caro valdžios buvom Krž. Nestipri toj valdžia, kuri buntų bijos Lš. Valdžios nenuversi su krukiu Graž. Puikus kraštas teko į valdžią žuvėdams A1883,230(J.Šliūp).

3. N, DŽ, Pgg, Vrb *valstybės valdymo sistema*: Valdžios tarnautojai DŽ¹. Valdžios išlaikomos mokyklos DŽ¹. Demokratinė valdžia Ndž. Valdžios miškas, pinigai Ndž. Nebeatsidžiaugia tos valdžios visi, kas nori gyvent Mžš. Kaip aš gyvenu, penkios valdžios buvo Krž. Vienoj valdžioj gyvenam, o teisybių kiek nori Trgn. Jei vaikai nestova pas muņę, valdžiai paliks trobos Yl. Arus gauni, valdžia duoda, valdžia maitina Lk. Kogi jam negyvent: valdžios žmogus Mžš. Kas prie valdžios dirbo, tarnybą laikė, gyveno gerai Jrb. Aš prie visų valdžių esu žmonims padėjusi Rnv. Prieš valdžią nėjom ir negalėjom eitie – tuoj būsi Sibyrių Brb. Prieš valdžią nieko nepadarysta, ką norės, tą padaris Užp. Ale durnysčia tokims nėkams prieš valdžią eiti Všov. Kad ne šitoj valdžią, būč vaikų neišmokinęš Žl. Mani daba valdžia išlaiko: duoda pensiją, duoda arus Škn. Kaip tu gyvensi, kad nedirbsi – nei valdžiai nauda, nei tau Kvr. Tiekus metus dirbo valdžiai End. ^ Valdžią ant kelmo nesukursi Jrb. Kokia valdžia, tokia ir tvarka Trgn. Kokia valdžia, toks ir liežuvis Pb. Itokia valdžia (instr. sing.) ir tvarka tokia Kli. Katra valdžia tura kitoki būti? Plng. Už valdžią didesnis nebuvai i nebūsi Sd.

Valdžios pasakojimo veikėjai yra vyriausybė, plėšikų galybė (valdžios

antagonistas), *lietuvių valdžia, lenkų valdžia, nestipri valdžia, valdžios žmogus, šita valdžia, tokia valdžia, gera valdžia, penkios valdžios, nestipri valdžia, puikus kraštas, liežuvis (kalba), tvarka, durnysčia ir aš, mas (mes), tu, vaikai* – rodo, kad, skirtingai negu *valstybės* atveju, lietuviai su valdžia turi aktyvų santykį. Pasakojimo objektai – *valdžia, tarnyba, pensija, arai*.

Galima įvertinti situacijas, kada santykis su *valdžia* teigiamas (maloni situacija), o kada – ne. Teigiamas santykis su valdžia gali būti *valdžios žmogui*, o jei žmogus paprastas, valdžia teigiamai vertinama situacijose kai *duoda arus, tarnybą, pensiją*, leidžia *vaikus išmokinti* ar tiesiog *gyvent, maitina*. Kitaip sakant – lūkesčiai labai žmogiški ir nedideli. O bloga valdžia LKŽ tiesiogiai neįvardyta, nuostata nekovoti prieš valdžią išreikšta labai akivaizdžiai, nes *Valdžios nenuversi su krukiu; tuoj būsi Sibyriuj; prieš valdžią nieko nepadarysta, ką norės, tą padaris*. Nepasitenkinimas reiškiamas netiesiogiai, Ezopo kalba, pavyzdžiui, užsimenant apie valdžios nesąžiningumą *vienoj valdžioj gyvenam, o teisybių kiek nori* arba visagalystę *kokia valdžià, tokia ir tvarka; kokia valdžià, toks ir liežuvis*.

Valdžios pasakojime yra ir visa Lietuvos istorija: *lietuvių valdžia, lenkų valdžia, caro valdžia* ir net *žuvėdai*, kuriems *teko į valdžią puikus kraštas*. Vertybiškai laimi, aišku, lietuvių valdžia.

Ką daro valdžia? Ji gali *suirti, susikurti, apsversti, išlaikyti*. Akivaizdu, kad politinio stabilumo jausmo gilioji mūsų tapatybė neturi. Sakytume, kad lietuvių santykis su valdžia labai buitiskas, atsargus, jo lūkesčiai valdžios atžvilgiu minimalūs, tačiau jis nėra pasyvus. Tik lietuvis nėra kovotojas ir širdies gelmėje kovą dėl savo interesų smerkia *Ale durnysčia tokims nekams prieš valdžią eiti, nes už valdžią didesnis nebuvai i nebūsi*. Beje, įdomu, kad nors ir netiesiogiai, ir *valdžios* diskurse atsiranda kalbos rūpestis dėl blogos – caro – valdžios: *mas jau maišytai šnekam*.

7. Leksikografinio straipsnio *įstatymas* vertikalusis skaitymas

Šio žodžio leksikografinis straipsnis nustebino – teisinė žodžio *įstatymas* reikšmė yra ne pirma ar, blogiausiu atveju, antra, o devinta (sic!).

įstātymas sm. (1)

9. S.Dauk, M.Valanč, I, Gmž, J, M, Š, Rtr, Ser, FT, KŽ aukščiausias valstybinės valdžios aktas: Tarybiniai įstātymai yra liaudies valios išraiška (sov.) rš. Įstātymas įsiteisėjo, įsigaliojo BŽI274. Laikytis įstātymų BŽI274. Pažeisti įstātymą BŽI274. Už įstātymo ribų (be įstatymų apsaugos) BŽI274. Įstātymo vardu BŽI274. Drakoniški (labai žiaurūs) įstātymai BŽI274. Įstatymų davėjas, įstatymų leidėjas LL178. Liepė valdovas ir jį nubausti krašto įstatymais J.Jabl.

Šis *įstatymo* diskursas, deja, rodo išprievartautą kalbinę ir vertybinę situaciją, kuri, kita vertus, yra iškalbinga. Svarbiausi leksikografinio straipsnio veikėjai, pateikti ne kolokacijomis, yra du *tarybiniai įstatymai* ir *valdovas*, kuris *baudžia*. Ar nėra čia užslėptos paralelės? Juk *įstatymo* situacijoje kolektyvinis diskurso kūrėjas nedalyvauja (nėra nei *aš*, nei *mes*, nei *tu* ir t.t.), jis nuo jos nušalintas. *Įstatymo* pasakojime *jis* tėra objektas, be to – baudžiamas. Politinės tautos siekiamybės, politinės svajonės ar buvusios savarankiškos politinės valios ženklų praecityje *įstatymo* pasakojime nėra. Nėra ir subjekto įvardžio, kuris rodo asmeninį santykį – *aš/mes*; *ji/jis*. Įstatymas yra kažkieno kito – ne mūsų – kuriamas.

Išvados

Lietuvių kalbos žodyno leksikografiniai straipsniai yra ypatingai sukurtas kolektyvinis diskursas, kuriame atsispindi lietuvių pasaulėjauta ir pasaulėžiūra. Vertybinę situaciją rodo žodžio iliustracijų pateikimas.

Teorinėms prielaidoms pagrįsti buvo išnagrinėti trijų politinę vertę turinčių žodžių *valstybė*, *įstatymas*, *valdžia* leksikografiniai straipsniai. Buvo taikomas vertikalaus skaitymo metodas.

Gautieji rezultatai parodė, kad *valstybė* LKŽ pristatoma su nostalgija ir kaip *buvusi*. Romantizuota senąja Lietuvos valstybe didžiuojamasi. Jos erdvė brėžiama tarp artimiausių kaimynų. Jaučiama grėsmė dėl didelių kaimynų, tapatinantis su mažomis valstybėmis (*valstybėlė*, *valstybukė*). Svarbiausias valstybės atributas – *kalba*.

Valdžios pasakojimas LKŽ rodo, kad, skirtingai negu *valstybės* atveju, lietuviai su valdžia turi aktyvų santykį. Tačiau lūkesčiai, susiję su ja, yra materialiniai. Valdžia gera, kai ką nors duoda. O bloga valdžia LKŽ tiesiogiai neįvardyta. Nuostata nekovoti prieš valdžią išreikšta labai akivaizdžiai – *durnysčiai* ir pan. Lietuvos santykis su valdžia, papasakotas LKŽ, yra labai buitiskas, atsargus, jo lūkesčiai valdžios atžvilgiu minimalūs. *Valdžios* pasakojime yra ir visa Lietuvos istorija: *lietuvių valdžia*, *lenkų valdžia*, *caro valdžia* ir net *žuvėdai*, kuriems *teko į valdžią puikus kraštas*. Vertybiškai laimi, aišku, lietuvių valdžia. Taip pat akivaizdu, kad politinio stabilumo jausmo gilioji mūsų tapatybė neturi, tai rodo *valdžios* pasakojimo veiksmoždzių semantika.

Įstatymo diskursas LKŽ rodo, kad šiame pasakojime kolektyvinis diskurso kūrėjas nedalyvauja (nėra nei *aš*, nei *mes*, nei *tu* ir t.t.), jis nuo jos nušalintas. *Įstatymo* pasakojime *jis* tėra objektas, be to – baudžiamas. Svarbiausi pasakojimo veikėjai yra du *tarybiniai įstatymai* ir *valdovas*, kuris *baudžia*. Įstatymas yra kažkieno kito – ne mūsų – kuriamas.

Rezultatai rodo, kad LKŽ galima naudoti kaip objektą kalbinės bendruomenės verčių sistemos tyrimams.

Atkreiptinas dėmesys, kad gautieji rezultatai atspindi nacionalinį pasaulėvaizdį iki XX amžiaus pirmosios pusės. Nauji duomenys yra surinkti *Pa-*

pildymų kartotekoje – tai 0,5 mln. leksinių vienetų su vartojimo pavyzdžiais, kurie surinkti po to, kai buvo išleisti atitinkami žodyno tomai; skiriama naujiems žodyno leidimams parengti. Manytume, kad juose turėtų atsispindėti pakitusios vertybinės nuostatos. Bet tai jau kito straipsnio tema.

POLITICAL WORLDVIEW IN THE GREAT DICTIONARY OF LITHUANIAN LANGUAGE (STATE, LAW, GOVERNMENT)

JOLANTA ZABARSKAITĖ

Summary

Keywords: worldview and linguistics; Dictionary of the Lithuanian Language; discourse; dictionary article.

This paper presents theoretical insights and scientific findings, that articles of Dictionary of the Lithuanian Language is a collective discourse produced in unique way, representing Lithuanian worldview. Dictionary of the Lithuanian Language can be used as an object of research to study value system in speech community.